

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ

Νίκος Λέανδρος, επίκ. καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, η ελληνική βιομηχανία των Μέσων αναπτύσσεται με σχετικά αργούς ρυθμούς ως αποτέλεσμα των δύσκολων οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών συνθηκών που επικρατούσαν στη χώρα¹. Το μικρό μέγεθος της αγοράς των έντυπων Μέσων περιόρισε τις δυνατότητες σημαντικών οικονομικών κλίμακας, κάτι που στάθηκε εμπόδιο στην ανάπτυξη μεγάλων καθετοποιημένων μονάδων. Παραδοσιακά, η πλειονότητα των μεγαλύτερων επιχειρήσεων της εκδοτικής και εκτυπωτικής βιομηχανίας δραστηριοποιείται στην παραγωγή των εφημερίδων εθνικής κυκλοφορίας όπου από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80, τέσσερις οικογένειες με μεγάλη παράδοση στο χώρο του Τύπου ήλεγχαν πάνω από το 50% της αγοράς².

Παρά τις συνθήκες ολιγοπωλιακού ελέγχου που επικράτησαν μεταπολεμικά και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80 στο χώρο του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου και τη σημαντική πολιτική επιρροή που διέθεταν οι ιδιοκτήτες των εθνικών εφημερίδων, η οικονομική τους επιφάνεια παρέμεινε σχετικά μικρή και η επιχειρηματική τους δράση περιορισμένη (με ελάχιστες εξαιρέσεις) στο πλαίσιο του συγκεκρι-

1. Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με το Δείκτη Βιομηχανικής Παραγωγής που καταρτίζει η ΕΣΥΕ, μεταξύ 1961 και 1969, η αύξηση που παρατηρήθηκε στην εκδοτική και εκτυπωτική βιομηχανία σε πραγματικές τιμές ήταν μόλις 4,21%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τη μεταποίηση συνολικά ήταν 96,9%. Μεταξύ 1970 και 1979, η κατάσταση βελτιώθηκε κάπως και η βιομηχανική παραγωγή στο συγκεκριμένο κλάδο αυξήθηκε σε πραγματικές τιμές κατά 19,5% έναντι 92,8% για τη μεταποίηση συνολικά. Είναι προφανές ότι κατά την εικοσαετία 1960-1979 οι εκδόσεις-εκτυπώσεις αναπτύχθηκαν με ρυθμούς πολύ χαμηλότερους του μέσου όρου και από την άποψη αυτή κατατάσσονται μόλις στη 17η θέση ανάμεσα στους 20 κλάδους της μεταποίησης.

2. Συγκεκριμένα, οι ημερήσιες πολιτικές εφημερίδες υπό τον έλεγχο των αδελφών Μπότση, της Ελένης Βλάχου, της οικογένειας Αθανασιάδη και του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη πραγματοποίησαν το 49% των συνολικών πωλήσεων το 1952, το 69% το 1960, το 75% το 1970 και το 62% το 1980.

μένου κλάδου. Η μικρή σχετικά κυκλοφορία των ελληνικών εφημερίδων και οι αργοί ρυθμοί ανάπτυξης της ζήτησης αποτελούν ασφαλώς βασικές αιτίες για την αδυναμία των ιδιοκτητών τους να επεκτείνουν σημαντικά την επιχειρηματική τους δραστηριότητα προς νέες κατευθύνσεις³. Πολύ περισσότερο, καθώς το μικρό μέγεθος της αγοράς και οι συνθήκες έντονου ανταγωνισμού που επικρατούν στο χώρο του βιβλίου και του περιοδικού Τύπου καθιστούν ακόμα πιο δύσκολο το εγχείρημα επέκτασης προς τους συγκεκριμένους χώρους⁴. Στα παραπάνω θα πρέπει να προσθέσουμε τις δυσκολίες που δημιούργησε στο ιδιωτικό κεφάλαιο το μονοπώλιο του κράτους σε ραδιοφωνία και τηλεόραση που ίσχυε μέχρι το 1987 και 1989 αντίστοιχα. Ο απόλυτος κρατικός έλεγχος, *inter alia*, έκανε αδύνατη τη διαμόρφωση μιας στρατηγικής διαφοροποίησης και επέκτασης των επιχειρήσεων του Τύπου προς τον τομέα των οπτικοακουστικών Μέσων.

Η κατάσταση αυτή ανατρέπεται στη διάρκεια της δεκαετίας του '80, καθώς πολλές ημερήσιες εφημερίδες εθνικής κυκλοφορίας γίνονται τμήμα ευρύτερων οικονομικών αυτοκρατοριών, γεγονός σημαντικό για τον ίδιο τον κλάδο, αλλά και την πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας γενικότερα. Η αδυναμία της πλειονότητας των παραδοσιακών εκδοτών να πραγματοποιήσουν έγκαιρα τις αναγκαίες επενδύσεις, διευκόλυνε την είσοδο στον κλάδο σημαντικού αριθμού νέων επιχειρηματιών. Από τη μια μεριά, εφημερίδες με μεγάλη παράδοση και προσφορά στη ελληνική δημοσιογραφία (*Ακρόπολις, Βραδυνή, Καθημερινή*) εξαγοράστηκαν από επιχειρηματίες που ενδιαφέρονταν να αποκτήσουν πρόσβαση στο χώρο του Τύπου. Από την άλλη, αρκετές από τις εφημερίδες που εκδόθηκαν ή επανεκδόθηκαν αυτή την περίοδο (*Έθνος, Ελεύθερος Τύπος, Επικαιρότητα, Μεσημβρινή, Πρώτη*) ανήκαν σε επιχειρηματίες με βασικό τομέα δραστηριότητας τη βιομηχανία, τις κατασκευές ή τη ναυτιλία⁵.

Αναμφίβολα, η πολιτική δύναμη, το κύρος και η δημοσιότητα που συνοδεύουν τον έλεγχο εφημερίδων εθνικής κυκλοφορίας θα πρέπει να θεωρηθούν ως βασικές αιτίες πίσω από το έντονο ενδιαφέρον τμημάτων του μεγάλου κεφαλαίου για την είσοδό τους στον κλάδο των έντυπων Μέσων. Τα οικονομικά οφέλη που μπορεί να προκύψουν για τον επιχειρηματία είναι μακροπρόθεσμα (π.χ. ευνοϊκές νομοθετικές ρυθμίσεις, αυξημένη πολιτική παρέμβαση και διαπραγματευτική δύναμη) και, κατά πάσα πιθανότητα, πολύ σημαντικότερα από το κόστος αγοράς ή έκδοσης της εφημερίδας⁶. Όμως, υπάρχει και μια άλλη πλευρά του ζητήματος που δεν θα πρέ-

3. Βλ. Λεάνδρος, Ν. (1992) και Ζαούσης, Α. και Κ. Στράτος (1993).

4. Βλ. ΕΚΕΒΙ (1999) και Λεάνδρος, Ν. (2000).

5. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Λεάνδρος, Ν. (1992).

6. Βέβαια, αυτά είναι ζητήματα που συνήθως δεν ομολογούνται δημόσια από τους άμεσα ενδιαφερομένους. Από την άποψη αυτή ενδιαφέρον παρουσιάζει το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο P. Dunnett μετά από μελέτη της παγκόσμιας βιομηχανίας Τύπου: «Για τους μεγάλους επιχειρηματικούς ομίλους οι εφημερίδες έχουν μια ιδιαίτερη αξία δεδομένου ότι μπορούν να αποφέρουν τεράστιες αποδόσεις οι οποίες δεν εμφανίζονται άμεσα στους ισολογισμούς. Μπορούν να κερδίσουν πολιτικούς φίλους και συνεπώς προνόμια οικονομικού χαρακτήρα...Τελικά, όλες οι σημαντικές

πει να παραγνώρισουμε. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70, είχε αρχίσει να διαφαίνεται καθαρά η ανάδειξη των Μέσων σε τομέα στρατηγικής σημασίας και η προοπτική κερδοφόρας επιχειρηματικής δραστηριότητας στην οπτικοακουστική βιομηχανία. Η δραστηριότητα στο χώρο των ημερησίων πολιτικών εφημερίδων ήταν ένα πρώτο βήμα που διευκόλυνε την μελλοντική επέκταση και σε άλλους τομείς των Μέσων. Πράγματι, αμέσως μετά την κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου σε ραδιοφωνία και τηλεόραση, οι σημαντικότερες επιχειρήσεις του κλάδου επεξέτειναν τη δράση τους προς αυτή την κατεύθυνση.

Από πολλές απόψεις η δεκαετία του '80 είναι μια χρυσή εποχή για τον Τύπο στην Ελλάδα. Η συνολική μέση ημερήσια κυκλοφορία των εθνικών εφημερίδων αυξάνεται από 759.682 φύλλα το 1980, σε 950.656 φύλλα το 1983, 1.085.813 φύλλα το 1985 και 1.128.595 φύλλα το 1989. Οι πολιτικές εξελίξεις της περιόδου με την άδρωση του «ρεύματος της αλλαγής» και την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία συμβάλλουν στο ν' αυξηθεί το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού. Όμως, ένας εξίσου σημαντικός, ίσως και σημαντικότερος, παράγοντας είναι η επίδραση των νέων τεχνολογιών. Η καλύτερη ποιότητα εκτύπωσης, οι καθαρότερες φωτογραφίες και τα χρώματα βοηθούν στο να κερδηθούν νέοι αναγνώστες. Επί πλέον, καθώς από τεχνική αλλά σε μικρότερο βαθμό και οικονομική άποψη ή έκδοση μιας νέας εφημερίδας γίνεται ευκολότερη υπόθεση, πολλοί νέοι τίτλοι κάνουν την εμφάνισή τους στην αγορά. Αν και η μεγάλη πλειονότητα των νέων εφημερίδων δεν επιβιώνει για πολύ, εντούτοις συμβάλλουν στην αύξηση της μέσης ημερήσιας κυκλοφορίας.

Σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης και τις ΗΠΑ, η ανανέωση της τεχνολογικής βάσης των ελληνικών εφημερίδων ξεκίνησε με σχετική καθυστέρηση (στις αρχές της δεκαετίας του '80), αλλά προχώρησε με εξαιρετική ταχύτητα και χωρίς ιδιαίτερα εργασιακά προβλήματα. Σημαντικό ρόλο σ' αυτή την εξέλιξη έπαιξε η ψήφιση του Νόμου 1186 το καλοκαίρι του 1981 μετά από συμφωνία που επετεύχθη μεταξύ της Ένωσης Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (ΕΙΗΕΑ) και του σωματείου των τεχνικών Τύπου (ΕΤΗΠΤΑ). Ο συγκεκριμένος νόμος καθόρισε, *inter alia*, ότι όλοι οι τυπογράφοι των εθνικών εφημερίδων οι οποίοι είχαν ήδη συμπληρώσει 5 χρόνια στο Ταμείο Ασφάλισης Τεχνικών Τύπου Αθήνας (ΤΑΕΤΑ) δικαιούνταν μηνιαίου επιδόματος τεχνολογίας. Αυτό το επίδομα συνέχιζαν να το λαμβάνουν και μετά τη συνταξιοδότησή τους. Εξαιτίας αυτής της ρύθμισης, η πλειονότητα των τυπογράφων που εργάζονταν στις εθνικές εφημερίδες στις αρχές της δεκαετίας του '80 ήταν διατεθειμένοι να αποδεχτούν –και συχνά επεδίωκαν– την πρόωγη συνταξιοδότηση⁷. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για τους νεότερους στην ηλικία τυπο-

εφημερίδες είναι πιθανό να καταλήξουν υπό τον έλεγχο μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων». Dunnett, P. (1988), σσ. 49-50.

7. Στα τέλη του 1985, 569 μέλη της ΕΤΗΠΤΑ ελάμβαναν το επίδομα τεχνολογίας. Μόνο 131 απ' αυτούς παρέμεναν στις εργασίες τους, ενώ οι υπόλοιποι ήταν συνταξιούχοι. Συνεπώς, μέσα σε λιγότερο από μια πενταετία, τα 3/4 των τεχνικών Τύπου που έλαβαν το επίδομα τεχνολογίας επέλεξαν να συνταξιοδοτηθούν.

γράφους, τους οποίους κάλυπταν οι διατάξεις του Ν. 1186/81 και οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να ξεκινήσουν μια νέα καριέρα διατηρώντας ταυτόχρονα το επίδομα τεχνολογίας εφ' όρου ζωής.

Το μεγάλο πρόβλημα για τους τυπογράφους των εθνικών εφημερίδων βρίσκεται στο γεγονός ότι αποδέχτηκαν τη ριζική αναθεώρηση του συστήματος υπολογισμού των μισθών, κάτι που οδήγησε σε πολύ μεγάλη πτώση των απολαβών των εργαζομένων στη στοιχειοθεσία και εκτύπωση των ημερήσιων εθνικών εφημερίδων⁸. Το παλιό σύστημα που είχε διαμορφωθεί βάσει των συλλογικών συμβάσεων που είχαν κατά καιρούς υπογράψει η ΕΙΗΕΑ και η ΕΤΗΠΤΑ καταργήθηκε. Στη θέση του, ο Νόμος 1186/81 θεσμοθέτησε τη σύνδεση των μισθών με το επίδομα τεχνολογίας.

Σύμφωνα με το άρθρο 19 του παραπάνω νόμου, από τον Αύγουστο του 1981, ο βασικός μισθός προσδιορίστηκε στο 60% του επιδόματος τεχνολογίας στην περίπτωση των εργαζομένων στις πρωινές εφημερίδες ή στο 70% εάν επρόκειτο για τεχνικούς Τύπου που απασχολούνταν σε απογευματινές εφημερίδες. Φυσικά, τα νόμιμα επιδόματα νυκτερινής εργασίας, αργιών, υπερωριακής απασχόλησης κ.λπ. ίσχυαν και μπορούσαν να προστίθενται στις βασικές αποδοχές. Η σημασία τους όμως περιορίστηκε σημαντικά λόγω της επέκτασης της εργασίμης εβδομάδας από 30 σε 38 ώρες και στην περίπτωση των εργαζομένων στις απογευματινές εφημερίδες, όπου η εργασία αρχίζει μετά τις 6 το πρωί, στις 42 ώρες.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, το μέσο επίπεδο απολαβών των τεχνικών Τύπου στις εθνικές εφημερίδες μειώθηκε δραματικά⁹. Γενικότερα, στη δεκαετία του '80 αυξήθηκε σημαντικά ο έλεγχος του κεφαλαίου πάνω στην εργασία. Κατ' αρχήν, ο Ν. 1186/81 επέτρεψε στους εργοδότες να ελέγξουν το εργατικό κόστος και να το περιορίσουν σαν ποσοστό του συνολικού κόστους παραγωγής. Δεύτερον, η πρόσληψη τεχνικών Τύπου, η οποία κατά την περίοδο κυριαρχίας της λινοτυπίας γινόταν διά μέσου του σωματείου, επανήλθε στη δικαιοδοσία του μάνατζμεντ. Τρίτον, οι περισσότεροι περιορισμοί που ίσχυαν παραδοσιακά στα ζητήματα αξιοποίησης και κατανομής της εργασίας καταργήθηκαν, επιτρέποντας στη διοίκηση της επιχείρησης ν' αυξήσει τον έλεγχο που ασκεί πάνω στην εργασιακή διαδικασία. Αυτές οι εξελίξεις ενισχύθηκαν από τις αλλαγές στο χαρακτήρα της εργασίας που επέφερε η φωτοσύνθεση¹⁰. Ιδιαίτερα η αποειδίκευση των εργασιών που συντελούνται στην

8. Leandros, N. and Simmons, C. (1992).

9. Για παράδειγμα, οι μέσες απολαβές των τεχνικών Τύπου στην εφημερίδα *Απογευματινή* μειώθηκαν σε πραγματικές τιμές κατά 54,6% μεταξύ Μαΐου 1981 και Νοεμβρίου 1985. Αντίθετα, μεταξύ Νοεμβρίου 1970 και Μαΐου 1981 είχαν αυξηθεί κατά 54,1%. Μέχρι το φθινόπωρο του 1986, η *Απογευματινή* δεν είχε εισαγάγει τη φωτοσύνθεση και χρησιμοποιούσε ακόμα τη λινοτυπία. Αυτό σημαίνει ότι στη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου η τεχνική σύνθεση των τυπογράφων της εφημερίδας παρέμεινε βασικά η ίδια. Συνεπώς, μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι η δραματική πτώση των απολαβών που παρατηρήθηκε μετά το Μάιο του 1981 προκλήθηκε αποκλειστικά σχεδόν από τις αλλαγές που επέφερε ο Ν. 1186/81.

10. Σχετικά με τις επιπτώσεις της φωτοσύνθεσης στην απασχόληση και το αναγκαίο επίπεδο

προεκτύπωση μείωσε το χρόνο που απαιτείται για την εκπαίδευση ενός νέου φωτοσυνθέτη/τριας, γεγονός που υπονόμεισε τον έλεγχο του σωματείου πάνω στην προφορά εργασίας.

Στην Ελλάδα, η ΕΤΗΠΤΑ κατόρθωσε να γίνει αποδεκτό το αίτημά της για συμφωνία με νομική ισχύ προκειμένου να προσδιοριστούν οι όροι εισαγωγής των νέων τεχνολογιών. Αυτή η συμφωνία εξυπηρέτησε τα συμφέροντα μιας ομάδας μελών της ΕΤΗΠΤΑ με αντάλλαγμα την πρωτοφανή υποβάθμιση της εργασίας του τεχνικού Τύπου. Η θέση της εργασίας έναντι του κεφαλαίου εξασθένησε ακόμα περισσότερο από την πολυδιάσπαση του συνδικαλιστικού κινήματος και τις συνθήκες καχυποψίας και ανταγωνισμού που χαρακτήριζαν στις αρχές της δεκαετίας του '80 τις σχέσεις μεταξύ των βασικών εργατικών ενώσεων που δραστηριοποιούνταν σ' αυτόν τον κλάδο της οικονομίας¹¹.

Εκτός, όμως, από τα παραπάνω, ένας ακόμα παράγοντας επηρέασε σημαντικά την πορεία των εξελίξεων. Ο παράγοντας αυτός δεν θα πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας καθώς μάλιστα αποτελεί ελληνική ιδιομορφία. Οι ρυθμίσεις του Ν. 1186/81 έγιναν δυνατές μόνο χάρη στην άμεση κρατική παρέμβαση και στην απόφαση της κυβέρνησης Γ. Ράλλη να «ενισχύσει το ταμείο των τεχνικών Τύπου για να αποχωρήσουν από το επάγγελμα και να εφαρμοστεί η φωτοσύνθεση που θα ελαττώσει τα έξοδα εκδόσεως των εφημερίδων, χωρίς κλυδωνισμούς και κοινωνικά προβλήματα»¹². Συγκεκριμένα, το Δημόσιο χορήγησε εφάπαξ ποσό 1,6 δισ. δρχ. στο ΤΑΕΤΑ και άλλα 125 εκ. δρχ. στο ταμείο των τυπογράφων των ημερήσιων εφημερίδων της Θεσσαλονίκης. Αυτή η «γενναιοδωρία» της κυβέρνησης έκανε δυνατή μια συμφωνία ιδιαίτερα σημαντική για τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του κεφαλαίου¹³.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σε αντίθεση με τη σχετική ευκολία με την οποία έγινε δυνατή η εισαγωγή της φωτοσύνθεσης στις ελληνικές εφημερίδες, στις περισσότερες χώρες του καπιταλιστικού κέντρου οι σχετικές αλλαγές συνοδεύτηκαν από μεγάλες εργατικές κινητοποιήσεις και σε πολλές περιπτώσεις σκληρές και παρατεταμένες απεργίες¹⁴. Στις ΗΠΑ, όπως και στη Βρετανία, το συνδικαλιστικό κίνημα των τυπογράφων κατάφερε αρχικά να υπερασπιστεί τις κατακτήσεις του και την ισχυρή θέση που κατείχε στο σύστημα των εργασιακών

ειδίκευσης βλ. Zimbalist, A. (1979), ILO (1981), Cockburn, C. (1983), Marshall, A. (1983) και Guy K. and B. Haywood (1985).

11. Λεάνδρος, Ν. (1992).

12. Ράλλης, Γ. (1983), σελ. 43.

13. Ο Γ. Ράλλης κατά τη συνάντησή του με τους εκδότες είχε επίσης τονίσει ότι η ενίσχυση του ταμείου των τεχνικών Τύπου προϋποθέτει πλήρη συμφωνία της αξιωματικής αντιπολίτευσης ώστε να μην κατηγορηθεί η κυβέρνησή του ότι προσπαθεί να εξαγοράσει τον Τύπο. Πράγματι, ο Ν. 1186/81 είναι από τις ελάχιστες περιπτώσεις νομοθετημάτων που ψηφίστηκαν ομόφωνα από την ελληνική Βουλή.

14. Βλ. Smith, A. (1980), Martin, R. (1981), ETUI (1982), Griffin, T. (1984), Willman, P. (1986) και Wintour, Ch. (1989).

σχέσεων. Όμως στη δεκαετία του '70 και '80, ο συσχετισμός των δυνάμεων μεταβλήθηκε ριζικά υπέρ των ιδιοκτητών. Αυτή η εξέλιξη υπογραμμίζει τη σημασία και την επίδραση των αλλαγών που επέφερε η αντικατάσταση της παραδοσιακής τυπογραφίας από τη φωτοσύνθεση στο χαρακτήρα της εργασίας. Ιδιαίτερα η αποειδίκευση της εργασίας του στοιχειοθέτη επέτρεψε στους εργοδότες να αξιοποιήσουν νέα στρώματα εργαζομένων με χαμηλότερες μισθολογικές απαιτήσεις και βαθμό συνδικαλιστικής οργάνωσης.

Από την άλλη μεριά, η ένταση των αρνητικών επιπτώσεων φαίνεται να διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα. Εκεί όπου το συνδικαλιστικό κίνημα κατάφερε να προβάλει ενιαίες και καλά επεξεργασμένες θέσεις, το πέρασμα από το παλαιό στο νέο καθεστώς ήταν λιγότερο επώδυνο για το τμήμα εκείνο των εργαζομένων που θίγονταν από τη διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Από την άποψη αυτή, το μοντέλο του βιομηχανικού συνδικαλισμού φαίνεται να εξυπηρετεί πολύ καλύτερα τα συμφέροντα της εργασίας. Στην Ελλάδα, οι αρνητικές επιπτώσεις ήταν πολύ πιο έντονες απ' ό,τι σε άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης. Η πιο χαρακτηριστική απόδειξη γι' αυτό είναι η πολύ σημαντική μείωση του μέσου επιπέδου των απολαβών (σε σταθερές τιμές ανά ώρα εργασίας) στην ελληνική εκδοτική και εκτυπωτική βιομηχανία στη δεκαετία του '80, γεγονός που δεν παρατηρείται στις άλλες χώρες της Κοινότητας¹⁵. Η πολυδιάσπαση και οι εσωτερικές αντιθέσεις του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος αποτελούν βασικούς προσδιοριστικούς παράγοντες αυτής της εξέλιξης.

Όσον αφορά την οργάνωση της παραγωγής θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η αντικατάσταση της λινοτυπίας από τη φωτοσύνθεση κάνει δυνατή τη διάσπαση της παραγωγικής διαδικασίας στα επιμέρους συστατικά της και τη χωρική αποκέντρωση¹⁶. Κείμενα και ολοκληρωμένες σελίδες μπορούν να μεταδοθούν σε ψηφιακή μορφή και να αναπαραχθούν χωρίς καθυστέρηση. Έτσι η συγγραφή των κειμένων μπορεί να γίνεται σ' ένα μέρος, η σελιδοποίηση κάπου αλλού και η εκτύπωση της εφημερίδας σε μία ή περισσότερες εκτυπωτικές μονάδες. Αυτές τις δραστηριότητες μπορεί να τις αναλαμβάνουν καταστήματα που διατηρούν την αυτονομία τους στα πλαίσια της ίδιας επιχείρησης, ή και εντελώς ανεξάρτητες μεταξύ τους επιχειρήσεις.

Η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στις εθνικές εφημερίδες συνοδεύτηκε στην πλειονότητα των περιπτώσεων από την εγκατάλειψη του συγκεντρωτικού μοντέλου, που αντικαταστάθηκε από ένα σύστημα αποκέντρωσης της παραγωγής σε δύο ή και περισσότερες εταιρείες. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε, εκτός των τεχνικών

15. Οι μέσες απολαβές ανά ώρα εργασίας στην ελληνική εκδοτική και εκτυπωτική βιομηχανία ως ποσοστό επί του αντίστοιχου μεγέθους για τη μεταποίηση συνολικά μειώθηκαν από 131% το 1981, σε 97% το 1985. Παράλληλα, το 1985, ο συγκεκριμένος κλάδος κατέλαβε μόλις τη 14η θέση ανάμεσα στους 20 κλάδους της μεταποίησης ως προς το ύψος των απολαβών, ενώ το 1981 κατείχε την 4η θέση. Βλ. Λεάνδρος, Ν. (1992), Πίνακας 7.5 και 7.8 για μια σύγκριση με χώρες της Δ. Ευρώπης και τις ΗΠΑ.

16. Βλ. Blunden, B. (1982), Bollard, A. (1983) και Guy, K. and B. Haywood (1985)

χαρακτηριστικών των νέων τεχνολογιών, και η διάβρωση της δύναμης της ΕΤΗΠΤΑ, με αποτέλεσμα την απώλεια του ελέγχου που διατηρούσε μέχρι το 1982 πάνω στην προσφορά εργασίας. Το γεγονός είναι ότι ενώ το 1980 15 εταιρείες ήταν υπεύθυνες για την έκδοση και εκτύπωση των 14 εθνικών εφημερίδων, 7 χρόνια αργότερα μετά την ουσιαστική ολοκλήρωση των διαδικασιών εισαγωγής της «ψυχρής» τυπογραφίας, οι εκδοτικές και εκτυπωτικές επιχειρήσεις που συμμετείχαν στην παραγωγή των 16 εθνικών εφημερίδων έφτασαν τις 29. Σε κάποιες περιπτώσεις επρόκειτο για εταιρείες «δορυφόρους», που δημιουργήθηκαν από εκδότες προκειμένου να αναλάβουν, κατά κύριο λόγο, τη φωτοστοιχειοθεσία ή την εκτύπωση εφημερίδας ιδιοκτησίας τους. Σε άλλες, όμως, περιπτώσεις επρόκειτο για ανεξάρτητες εταιρείες με πολύπλευρη δραστηριότητα στον κλάδο.

Για τον εκδότη - ιδιοκτήτη το «μοντέλο» της αποκεντρωμένης παραγωγής προσέφερε πλεονεκτήματα σε τρεις κυρίως κατευθύνσεις¹⁷. Πρώτον, διευκόλυνε την επέκταση των δραστηριοτήτων των φωτοστοιχειοθετικών και εκτυπωτικών μονάδων πέραν των εφημερίδων και στην παραγωγή βιβλίων και περιοδικών. Έτσι μπορούσε να αξιοποιηθεί πλήρως η αυξημένη παραγωγική δυνατότητα των νέων συστημάτων. Ένα δεύτερο σημαντικό πλεονέκτημα που προσέφερε στους ιδιοκτήτες η στρατηγική της αποκέντρωσης της παραγωγής σχετίζεται με την εξασθένηση των θέσεων του συνδικαλιστικού κινήματος και τις δυσκολίες που προκαλούνται στην ενιαία δράση του. Τρίτον, η δημιουργία ανεξάρτητων φωτοστοιχειοθετικών και εκτυπωτικών μονάδων επέδρασε ευνοϊκά στην παραπέρα μείωση του κόστους παραγωγής και ιδιαίτερα του εργατικού κόστους. Γενικότερα, μπορεί να υποστηριχτεί ότι στις επιχειρήσεις με λίγους εργαζομένους το επίπεδο των απολαβών είναι συνήθως χαμηλότερο σε σύγκριση με τις μεγάλες καθετοποιημένες μονάδες.

Η άνοδος της κυκλοφορίας των εφημερίδων σε συνδυασμό με την αύξηση της διαφημιστικής δαπάνης¹⁸ και τη μείωση του εργατικού κόστους που προκάλεσε η αντικατάσταση της «θερμής» από την «ψυχρή» τυπογραφία οδήγησαν στη σημαντική βελτίωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Επίσης, το «μοντέλο» της καθετοποιημένης επιχείρησης σε πολλές περιπτώσεις παραχώρησε τη θέση του σ' ένα σχήμα αποκέντρωσης της παραγωγής, γεγονός που διευκόλυνε τη διείσδυση σε νέες αγορές, συνέβαλε στη μείωση του κόστους και ενίσχυσε τη θέση του μανάτζμεντ στο σύστημα των εργασιακών σχέσεων. Υπ' αυτές τις συνθήκες, τα μεγάλα συγκροτήματα του Τύπου που κατάφεραν να αναδιοργανώσουν την παραγωγική διαδικασία με τη χρήση των νέων τεχνολογιών παρουσίασαν εντυπωσιακή βελτίωση της οικονομικής τους θέσης σε αντίθεση με την αστάθεια της προηγούμενης περιόδου.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 1, η βελτίωση των οικονομικών αποτελεσμάτων του Δ.Ο.Λ. και της *Ελευθεροτυπίας* ήταν εντυπωσιακή στη δεκαε-

17. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Λεάνδρος, Ν. (1992).

18. Σε τρέχουσες τιμές, η συνολική διαφημιστική δαπάνη που κατευθύνεται στις εφημερίδες αυξήθηκε από 1,13 δισ. δρχ. το 1980, σε 2,34 δισ. δρχ. το 1985 και 14,76 δισ. δρχ. το 1990.

τία του '80. Στο συγκεκριμένο Πίνακα η αποδοτικότητα των συνολικών κεφαλαίων εκφράζεται με τη σχέση «καθαρά αποτελέσματα χρήσης / σύνολο ενεργητικού», η αποδοτικότητα των ιδίων κεφαλαίων με τη σχέση «καθαρά αποτελέσματα χρήσης / ίδια κεφάλαια» και ο δείκτης δανειακής επιβάρυνσης με τη σχέση «μακροπρόθεσμες και βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις / σύνολο ενεργητικού». Η βελτίωση που εμφανίζεται και στους τρεις δείκτες μετά το 1985 είναι προφανής και εντυπωσιακή. Ως αποτέλεσμα, τα καθαρά κέρδη του Δ.Ο.Λ. έφτασαν το 1990 τα 1.759 εκ. δρχ. και της Ελευθεροτυπίας τα 793 εκ. δρχ. Την ίδια χρονιά, σημαντικά ήταν τα κέρδη και των άλλων μεγάλων επιχειρήσεων του Τύπου. Εντελώς διαφορετική ήταν η εικόνα στις αρχές της δεκαετίας. Σημειώνουμε ότι το 1980, από τις 7 εκδοτικές επιχειρήσεις του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου που δημοσίευαν ισολογισμό, μόνο μια (Απογευματινή) παρουσίασε θετικό οικονομικό αποτέλεσμα.

Πίνακας 1: Χρηματοοικονομικοί δείκτες Δ.Ο.Λ. και Ελευθεροτυπίας, 1980-1990

	Δείκτης Αποδοτικότητας Συνολικών Κεφαλαίων		Δείκτης Αποδοτικότητας Ιδίων Κεφαλαίων		Δείκτης Δανειακής Επιβάρυνσης	
	Δ.Ο.Λ.	Ελευθεροτυπία	Δ.Ο.Λ.	Ελευθεροτυπία	Δ.Ο.Λ.	Ελευθεροτυπία
1980	-2,8%	-27,6%	-7,6%	-18,1%	63,0%	85,6%
1981	-8,0%	-26,0%	-33,6%	-192,2%	76,2%	100,4%
1982	-11,4%	-39,3%	-31,4%	*	63,6%	119,9%
1983	-6,4%	-32,0%	-21,3%	*	70,0%	143,5%
1984	-14,0%	-39,7%	-121,2%	*	88,4%	175,7%
1985	-19,0%	-25,7%	*	*	88,4%	175,7%
1986	0,4%	1,9%	2,8%	-3,7%	87,3%	151,6%
1987	25,9%	14,8%	69,5%	8.294,7%	62,7%	99,8%
1988	11,8%	16,7%	34,7%	43,4%	66,0%	61,5%
1989	28,4%	28,9%	73,6%	73,7%	58,3%	59,7%
1990	25,6%	31,6%	67,3%	64,9%	59,2%	50,6%

*Τα καθαρά κέρδη και τα ίδια κεφάλαια είναι αρνητικά.

Πηγή: Επεξεργασία ισολογισμών επιχειρήσεων

Αξιοποιώντας το ευνοϊκό αυτό πλαίσιο οι σημαντικότεροι από τους επιχειρηματίες του Τύπου επέλεξαν τη στρατηγική της διαφοροποίησης και επέκτειναν τη δραστηριότητά τους στο ευρύτερο φάσμα των έντυπων και οπτικοακουστικών Μέσων. Ασφαλώς, η σημαντικότερη πλευρά αυτής της επέκτασης αφορά τις ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές δραστηριότητες, χωρίς όμως να είναι και η μοναδική.

Στη δεκαετία του '90, η εικόνα του ραδιοτηλεοπτικού χώρου άλλαξε κατά τρόπο δραματικό στη χώρα μας¹⁹. Από το καθεστώς του κρατικού μονοπωλίου όπου υπήρχαν μόλις δύο κρατικά τηλεοπτικά κανάλια και τέσσερις κρατικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί περάσαμε μέσα σε ελάχιστα χρόνια σε μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πολλών εκατοντάδων ιδιωτικών ραδιοφωνικών σταθμών και πολλών δεκάδων ιδιωτικών τηλεοπτικών καναλιών. Επί πλέον, οι ρυθμιστικές προσπάθειες του κράτους αποδείχτηκαν από ανεπαρκείς έως ανύπαρκτες με συνέπεια τον κρατικό έλεγχο ν' αντικαταστήσει η κυριαρχία των «σιδερένιων νόμων» της αγοράς, το κυνήγι της θεαματικότητας και η αυθαίρετη κατάληψη των συχνοτήτων του ραδιοτηλεοπτικού φάσματος.

Ασφαλώς, η αδιαφορία της πολιτικής εξουσίας για την εφαρμογή του νομοθετικού πλαισίου δεν συνιστά έλλειψη πολιτικής. Ίσα - ίσα, αποτελεί συνειδητή πολιτική επιλογή διευκόλυνσης των ιδιωτικών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στο ραδιοτηλεοπτικό χώρο. Σε κάποιες περιπτώσεις, κυρίως επί πρωθυπουργίας Μησοτάκη, έγιναν κυβερνητικές προσπάθειες επιλεκτικής παρέμβασης σε βάρος συγκεκριμένων καναλιών, οι οποίες όμως τελικά απέτυχαν. Έτσι, οι κυβερνήσεις την τελευταία δεκαετία προτίμησαν την πολιτική της αποστασιοποίησης από επιλεκτικές παρεμβάσεις και τον «κατευνασμό» του συνόλου των αυθαιρετούντων ιδιοκτητών ΜΜΕ. Η επιλογή αυτή αναπόφευκτα οδήγησε στην ταχύτατη εμπορευματοποίηση του οπτικοακουστικού χώρου με αντίστοιχη συρρίκνωση του ρόλου των κρατικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών και περιορισμό της «δημόσιας σφαίρας».

Η ελληνική εμπειρία εμπορευματοποίησης του οπτικοακουστικού χώρου παρουσιάζει μια ιδιομορφία που τελικά καθόρισε σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο της αναδιάρθρωσης στο ευρύτερο φάσμα των ΜΜΕ που συντελέστηκε στη δεκαετία του '90. Ο ίδιος ο Νόμος 1866/89 ενίσχυσε τη διαπλοκή Τύπου και ραδιοτηλεοπτικών Μέσων, καθώς ορίζει ότι οι άδειες λειτουργίας τηλεοπτικών σταθμών θα χορηγούνται κατά προτίμηση σε επιχειρήσεις με μετόχους που διαθέτουν εμπειρία στα ΜΜΕ, όπως επίσης και σε Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Δεδομένου ότι οι ΟΤΑ δεν έχουν ούτε τα απαιτούμενα κεφάλαια ούτε την οργάνωση ούτε την τεχνογνωσία για να δημιουργήσουν τηλεοπτικούς σταθμούς, είναι προφανές ότι οι εκδότες είναι αυτοί που ευνοήθηκαν κυρίως από τις ρυθμίσεις του Ν. 1866/89. Πολύ περισσότερο, καθώς οι απαιτήσεις του νόμου περί των ποσοστών σύνθεσης του κεφαλαίου των εταιρειών ουδέποτε λήφθηκαν σοβαρά υπόψη. Η διαπλοκή έντυπων

19. Βλ. Παπαθανασόπουλος, Σ. (1993), Παναγιωτοπούλου, Ρ. (1996) και Δεμερτζής, Ν. και Α. Σκαμνάκης (1998).

και οπτικοακουστικών Μέσων σε επίπεδο ιδιοκτησίας αποτελεί βέβαια σημαντικό στοιχείο των πρόσφατων διεθνών εξελίξεων²⁰. Όμως, πουθενά δεν παρατηρείται το φαινόμενο της θεσμικής του επικύρωσης και ενίσχυσης όπως συμβαίνει στην Ελλάδα. Ουσιαστικά, η συγκεκριμένη διάταξη του Νόμου 1866/89 ήταν η μόνη η οποία εφαρμόστηκε.

Συμπερασματικά μπορούμε να μιλήσουμε για δύο σαφώς διακριτές περιόδους αναδιάρθρωσης των έντυπων και οπτικοακουστικών Μέσων μετά το 1980. Η πρώτη περίοδος συνδέεται με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στις εθνικές εφημερίδες, την εξασθένηση της θέσης της εργασίας έναντι του κεφαλαίου, τις αλλαγές στις εργασιακές και παραγωγικές σχέσεις που ακολούθησαν και την υπαγωγή πολλών εφημερίδων σε ευρύτερες οικονομικές αυτοκρατορίες. Η δεύτερη περίοδος η οποία οδήγησε στην άναρχη εμπορευματοποίηση του οπτικοακουστικού χώρου ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του '80 με την κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου στα ραδιοτηλεοπτικά Μέσα και βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη. Χαρακτηρίζεται από τη ραγδαία ανάπτυξη της ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας και την πολύ περιορισμένη αποτελεσματικότητα των ρυθμιστικών παρεμβάσεων του κράτους.

Οι οικονομικές, τεχνολογικές και θεσμικές αλλαγές που συντελούνται στον ευρύτερο επικοινωνιακό χώρο μεταμορφώνουν αναπόφευκτα και τα χαρακτηριστικά, την οικονομική συγκρότηση και την εσωτερική διάρθρωση των επιχειρήσεων των Μέσων, ιδίως των σημαντικότερων απ' αυτές που πρωτοστατούν –ή επιδιώκουν να πρωτοστατήσουν– στην αναδιάρθρωση του κλάδου. Έτσι, μέσα σε λιγότερο από μια εικοσαετία, περάσαμε από την εποχή των εξειδικευμένων οικογενειακών επιχειρήσεων που συγκέντρωναν την προσοχή τους σε κάποια έντυπα Μέσα, στην εποχή των επιχειρηματικών ομίλων που επεκτείνουν τη δράση τους σ' ολόκληρο το φάσμα των ΜΜΕ αλλά και στο ηλεκτρονικό εμπόριο, τα πολυμέσα, το Διαδίκτυο, τον πολιτισμό και τις τηλεπικοινωνίες.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πορείας είναι ο Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, που στη δεκαετία του '90 μετεξελίχτηκε σε μια πλήρως καθιερωμένη επιχείρηση εκδόσεων - εκτυπώσεων (από την εισαγωγή και εμπορία δημοσιογραφικού χάρτου μέχρι τη διανομή των εφημερίδων και των περιοδικών) και –το σημαντικότερο– σε εταιρεία συμμετοχών και επενδύσεων με ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων. Το Σεπτέμβριο του 1998, ενόψει της εισαγωγής στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών, ο συγκεκριμένος όμιλος περιλάμβανε 15 εταιρείες (τη μητρική εταιρεία²¹, 10 θυγατρικές, 3 συγγενείς εταιρείες με συμμετοχή στο μετοχι-

20. Σχετικά με τις στρατηγικές των μεγάλων πολυεθνικών ομίλων που δραστηριοποιούνται στο χώρο των Μέσων και της επικοινωνίας βλ. Wilson, D. (1996), Herman, E. and R. McChesney (1997) και Λεάνδρος, Ν. (2000).

21. Πρόκειται για το Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη ΑΕ που απασχολούσε περίπου 1.200 άτομα και το 1997 παρουσίασε συνολικό κύκλο εργασιών 42,6 δισ. δρχ. και μικτό κέρδος 8,4 δισ. δρχ. Εκτός από το *Βήμα* και τα *Νέα*, εξέδιδε 9 περιοδικά και 2 ετήσιους οδηγούς, ενώ περιλάμβανε 3 μεγάλα εργοστάσια εκτυπώσεων (η αξία παραγωγής των ιδίων εντύπων αντιπροσώπευε μόλις το

κό τους κεφάλαιο και μια εταιρεία με ενιαία διοίκηση με τη μητρική εταιρεία), ενώ υπήρχαν και δύο εταιρείες μέτοχος των οποίων ήταν προσωπικά ο Χρήστος Λαμπράκης²².

Στη διάρκεια του 1999 η επέκταση του Ομίλου Λαμπράκη ήταν πραγματικά ραγδαία προς πολλές διαφορετικές κατευθύνσεις. Όμως, οι συστηματικότερες προσπάθειες καταβάλλονται προς την κατεύθυνση του Διαδικτύου και του ηλεκτρονικού εμπορίου, καθώς γίνονται πλέον φανερές οι τεράστιες ευκαιρίες και οι νέες δυνατότητες που προσφέρει η υπό διαμόρφωση «Κοινωνία της Πληροφορίας» στις εταιρείες περιεχομένου. Στα πλαίσια αυτά ιδρύονται πολλές νέες εταιρείες και ελληνική πύλη στο Διαδίκτυο, η οποία αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την επιτυχία αυτών των προσπαθειών. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για κοινοπραξίες με κορυφαίες επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε τομείς όπως η πληροφορική (Altec, Infoquest, Πλαίσιο, Πουλιάδης), η διαφήμιση (Spot Thompson, Olympic DDB, Leo Burnett, McCann Erickson κ.λπ.), οι εκδόσεις (Ιμάκο ΑΕ, Εκδόσεις Τερζόπουλος, Hearst Corp. κ.λπ.), ο κινηματογράφος (Odeon SA, Disney), η υγεία (Ιατρικό Κέντρο Αθηνών) και οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες (Alpha Τράπεζα Πίστεως, Telesis - Δωρική Τράπεζα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος)²³.

Προκειμένου να ενισχυθεί η ευελιξία του ομίλου και να γίνει πιο αποτελεσματική η λειτουργία του αποφασίστηκε η απόσχιση από το Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη του βιομηχανικού - εκτυπωτικού κλάδου και του τουριστικού κλάδου. Στη διάρκεια του 1999 ο εκτυπωτικός κλάδος εισφέρεται στην εταιρεία Ίρις Α.Ε., η οποία στη συνέχεια μετονομάζεται σε ΔΟΛ - Εκτυπώσεις. Ο τουριστικός κλάδος εισφέρεται στην εταιρεία Eurostar Α.Ε., η οποία μετονομάζεται σε ΔΟΛ Travel Plan Α.Ε. Επίσης, αποφασίστηκε η δημιουργία της εταιρείας συμμετοχών ΔΟΛ Digital Α.Ε., η οποία θα συγκεντρώνει όλες τις δραστηριότητες του ομίλου στο Διαδίκτυο. Η ΔΟΛ Digital Α.Ε., η οποία δημιουργήθηκε από τη μετεξέλιξη της ΔΟΛ Επικοινωνίας Α.Ε. σε holding, περιλάμβανε στα τέλη του 1999 δεκαπέντε εταιρείες που ασχολούνται με το Διαδίκτυο και το ηλεκτρονικό εμπόριο.

Η στρατηγική της διαφοροποίησης την οποία εξετάσαμε μέσω του παραδείγματος που προσφέρει η διαμόρφωση και επέκταση του ομίλου εταιρειών Λαμπράκη -που στις αρχές του 2000 περιλάμβανε πλέον περίπου 40 εταιρείες- αποτελεί ένα γενικότερο φαινόμενο. Το σύνολο των μεγάλων επιχειρήσεων της βιομηχανίας των Μέσων καταβάλλει έντονες προσπάθειες (με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία) για τη δημιουργία θυγατρικών, συχνά σε συνεργασία με ξένες εταιρείες, για την επέ-

1/3 της συνολικής αξίας παραγωγής του εκτυπωτικού κλάδου) και ανέπτυξε δραστηριότητες στον τουριστικό τομέα.

22. Τα στοιχεία προέρχονται από το *Ενημερωτικό Δελτίο* του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη που εκδόθηκε για την ενημέρωση του επενδυτικού κοινού πριν από την εισαγωγή της εταιρείας στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών.

23. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Λεάνδρος, Ν. (2000).

κταση σε νέες αγορές τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό (κυρίως στα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη) και για την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων εμπορευματοποίησης της πληροφορίας με «αιχμή του δόρατος» τις υπηρεσίες ηλεκτρονικής πληροφόρησης και το ηλεκτρονικό εμπόριο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ιστορικής σημασίας μεταβολή που αναδεικνύει ένα νέο τύπο επιχειρήσεων. Το παραδοσιακό πρότυπο των εξειδικευμένων οικογενειακών και εσωστρεφών επιχειρήσεων αντικαθίσταται πλέον με γρήγορους ρυθμούς από το νέο πρότυπο των επιχειρηματικών ομίλων που επεκτείνονται σε πολλούς νέους τομείς και διεθνοποιούν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα αξιοποιώντας έλληνες και ξένους εταίρους.

Στη νέα δικτυακή οικονομία που αναδεικνύεται σταδιακά τα παραδοσιακά όρια -στο εσωτερικό της αλυσίδας αξίας αλλά και από γεωγραφική άποψη- μεταξύ αγορών και βιομηχανικών κλάδων καθίστανται ασαφή. Οι εξελίξεις αυτές εντείνουν τον ανταγωνισμό, αλλά προσφέρουν και ευκαιρίες επέκτασης σε νέους τομείς της οικονομίας. Οι μεγάλες επιχειρήσεις των Μέσων έχουν ήδη μετασηματιστεί σε ομίλους εταιρειών, πολλές από τις οποίες παράγουν περιεχόμενο που στη συνέχεια επιδιώκουν να αξιοποιήσουν με πολλούς διαφορετικούς τρόπους (έντυπα Μέσα, Διαδίκτυο, θεματικά κανάλια, ραδιοφωνική μετάδοση κ.λπ.). Το ευνοϊκό περιβάλλον για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής δράσης που διαμορφώθηκε στη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών αποτέλεσε την αναγκαία προϋπόθεση για την προώθηση αυτών των μετασηματισμών.

Βιβλιογραφία

- Blunden, B. (1982), «Industry Case Studies of Microelectronic Applications. The Printing and Publishing Industry» στο Andersen, B. et al. (ed.), *Information Society: for Richer, for Poorer*, Amsterdam, North - Holland Publishing Company.
- Bollard, A. (1983), *Small Beginnings. New Roles for British Businesses*, London, Intermediate Technology Publications.
- Cockburn, C. (1983), *Brothers. Male Dominance and Technological Change*, London, Pluto Press.
- Δεμερτζής, Ν. - Α. Σκαμνάκης (1998), «Τα Περιφερειακά /Τοπικά ΜΜΕ στην Ελλάδα» σε Ν. Δεμερτζής - Α. Σκαμνάκης (επ.), *Περιφερειακά ΜΜΕ στην Ευρώπη. Οι συνέπειες της Απορρύθμισης*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Dunnett, P. (1988), *The World Newspaper Industry*, London, Croom Helm.
- ΕΚΕΒΙ (1999), *Τα Οικονομικά του Βιβλίου στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΕΒΙ.
- ETUI (1982), *Negotiating Technological Change. A Review of Trade Union Approaches to the Introduction of New Technology in Western Europe*, Brussels, ETUI Publications.
- Ζαούσης, Α. και Κ. Στράτος (1993), *Οι Εφημερίδες 1974-92. Η Αθέατη Όψη μιας Κρίσιμης Πορείας*, Αθήνα, εκδόσεις «Γνώση».
- Griffin, T. (1984), «Technological Change and Craft Control in the Newspaper Industry: An International Comparison», στο *Cambridge Journal of Economics*, 8(1), σσ. 5-37.

- Guy, K. and B. Haywood (1985), «Printing» στο L. Soete (ed.), *Technological Trends and Employment - 3 Electronics and Communications*, Aldershot, Gower.
- Herman, E. and R. McChesney (1997) *The Global Media*, London, Cassell.
- ILO (1981), *Second Tripartite Technical Meeting for the Printing and Allied Trades*, Geneva, ILO Publications.
- Λεάνδρος, Ν. (1992), *Μαζικά Έντυπα Επικοινωνίας στην Ελλάδα. Οικονομικές και Τεχνολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, εκδόσεις Δελφίνι.
- Λεάνδρος, Ν. (2000), *Πολιτική Οικονομία των ΜΜΕ*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Leandros, N. and C. Simmons (1992), «New Technology and Changing Industrial Relations in Greece. The Case on the National Newspaper Industry, 1979-1985», *Cyprus Journal of Economics*, 5(1), σσ. 1-20.
- Marshall, A. (1983), *The Printing Industry in Transition*, London, Comedia Publishing Group.
- Martin, R. (1981), *New Technology and Industrial Relations in Fleet Street*, Oxford, Clarendon Press.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. (1996), «Από το Κρατικό μονοπώλιο στο Ιδιωτικό Ολιγοπώλιο και από τους Πολίτες στους Θεατές: Πρόσφατες Εξελίξεις στο Χώρο των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας» σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (τόμος πρακτικών), *Όρια και Σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Παπαθανασόπουλος, Σ. (1993) *Απελευθερώνοντας την Τηλεόραση*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Ράλλης, Γ. (1983), *Ώρες Ευθύνης*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική.
- Smith, A. (1980), *Goodbye Gutenberg. The Newspaper Revolution of the 1980s*, New York, Oxford University Press.
- Willman, P. (1986), *Technological Change, Collective Bargaining and Industrial Efficiency*, Oxford, Clarendon Press.
- Wilson, D. (1996), *Strategies of Media Giants*, London, Pearson Professional.
- Wintour, Ch. (1989), *The Rise and Fall of Fleet Street*, London, Hutchinson.
- Zimbalist, A. (1979), «Technology and the Labour Process in the Printing Industry» in Zimbalist, A. (ed.), *Case Studies on the Labour Process*, New York, Monthly Review Press.